

Gönderim Tarihi: 15.08.2018

Kabul Tarihi: 23.10.2018

ESKİÇAĞDA UZAK DİYARLARIN ULAŞIM ARACI: DEVE Transport Means of Distant Lands in Ancient Times: Camel

Yusuf KILIÇ

Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
ykilic@pau.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-8024-8521

Suzan AKKUŞ MUTLU

Dr. Öğretim Üyesi Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
suzan.akkus@nevsehir.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-8699-1081

Çalışmanın Türü: Araştırma

Öz

Eskiçağ tarihinin temel kaynakları olan arkeolojik buluntular ve yazılı belgelerden devenin et ve sütü için evcilleştirildiği ancak daha sonra yük ve binek hayvanı olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yine aynı kaynaklara göre evcilleştirme sürecinde deve en son sıralarda yer almaktadır. Ayrıca tarihi kaynaklar çift hörgüçlü deve türünün M.Ö. III. bin yılda evcilleştirildiğini göstermektedir. Devenin evcilleştirilmesi sosyal ve ticari hayatın gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Nitekim devenin ulaşım ve taşıma aracı olarak kullanılması ile ticaretin uzun mesafelerde yapılması kolaylaşmış ve orduların ikmal işleri hız kazanmıştır. Özellikle develerin çöl koşullarına dayanıklı olmaları, daha fazla yük taşıyabilmeleri, uzun mesafeli yolculukların vazgeçilmez bir unsuru olmalarını sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Eskiçağ, Deve, Ulaşım,

Abstract

Archaeological remains and cuneiform documents, as the primary sources of ancient history, show that camel was first domesticated for its meat and milk but then used as a draught and mount animal. Yet, these remains and documents also indicate that camel was among the animals ranking lowest in terms of domestication order. Historical records show that bacterian camel was domesticated around 3rd millennium B.C. Its domestication contributed to the development of social and business life because its use in transportation enabled the increase of trade across long distances and replenishing of army supplies was accelerated. Because of their endurance against desert conditions, capability of carrying more loads, camels became an essential part of the long distance journeys.

Keywords: Ancient, camel, transportation.

1. GİRİŞ

Evcilleştirme tarihinin başlangıç notası tam olarak tespit edilmemekle beraber, hayvan ve bitki türlerinin evcilleştirilmesinin birbirine paralel şekilde ve aynı zaman dilimlerinde olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki bitkilerin evcilleştirilmesi ile tarımsal faaliyetler başlamış ve buna bağlı olarak yerleşik hayat tarzı ortaya çıkmıştır. Aynı keza yerleşik hayat tarzı iş

gücünden, etinden ve sütünden faydalanmak için bazı hayvanların da evcilleştirilip farklı amaçlar için kullanılmak üzere ehlileştirilmesini sağlamıştır. Bu noktada insanoğlu ilk olarak köpek gibi çöpçü hayvanları, ikinci olarak koyun, keçi, ren geyiği gibi göçebe hayvanları, yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte sığır, daha sonra yük hayvanı olan, binme ve çekme işleri için kullanılan at, eşek ve deveyi evcilleştirmiştir (Kılıç, 2011: 191,192).

Görünen o ki başlangıçta insanların beslenme ihtiyacını karşılamak için evcilleştirilen hayvanların bazıları, daha sonra iş gücünden faydalanmak amacıyla kullanılmışlardır (Baskıcı, 1998: 73; Çoban, 2017: 555). Ayrıca evcilleştirilen hayvanların fiziki yapılarında da değişimlerin olduğu iddia edilmektedir. Buna göre, kedi, köpek, sığır, keçi ve domuz gibi bazı hayvanların evcilleştirildikten sonra boyu küçülürken, bazıları da daha büyük boyutlara ulaşmış, bir kısmında ise deri, renk ve organ değişiklikleri meydana gelmiştir (Baskıcı, 1998: 77). Bu bağlamda arkeolojik buluntulardan devenin vücutlarında şeklen değişiklikler meydana geldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Tunç Devri ile Demir Devri'ne tarihlenen deve kalıntılarının incelenmesi sonucunda devenin boyutunda bir küçülme olduğu görülmektedir (Uerpmann, 2001: 228). İnsanoğlu, ilk başlarda çift hörgüçlü (Horasan Bölgesi'nde bulunan "*Camelus bactrianus*") Orta Asya devesi, tek hörgüçlü (Arabistan, Suriye, Mısır ve Afrika'da daha çok bulunan "*Camelus dromedarius*") devesini (Wilson ve Reeder, 2005: 67) ve Arabistan devesi de dâhil olmak üzere sadece 14 hayvan türünü evcilleştirilebilmiştir (Çoban, 2017: 555).

Devenin tam olarak hangi tarihlerde evcilleştirildiği hususu araştırmacılar arasında tartışma konusudur. Bazı bilim adamları M.Ö. III. bin yılda Afrika, Mezopotamya, Arap Yarımadası ile merkez ve Güney Asya'nın katıldığı ve gelişmekte olan bir ticaret ağının oluştuğuna dayalı olarak devenin bu tarihte evcilleştirildiğini ileri sürmektedir (Zeder, 2012:177; Çoban, 2017: 554,555). Tahran'ın güneyindeki Siyalk'ta yapılan kazılar sonucunda bulunan M.Ö. 3000-2500 yıllarına ait iki hörgüçlü deve kalıntıları da bu görüşü desteklemektedir. Ayrıca Bulliet, arkeolojik bulguları dikkate alarak çift hörgüçlü devenin İran, Horasan ve Türkmenistan'da evcilleştirildiğini ileri sürmektedir (Bulliet, 1990: 148,149). Buna karşın devenin Eski Yakınoğu toplumlarının hayatına girmesi nispeten geç bir tarihtir. Nitekim M.Ö. II. bin yılın sonları ile M.Ö. I. bin yılın başlarında tek hörgüçlü devenin Arap Yarımadasında evcilleştirilmiş olduğu tahmin edilmektedir (Zeder, 2006: 143; Rosen ve Saidel, 2010: 63). Ancak tek hörgüçlü devenin daha ziyade Arabistan ve Afrika'da sütü için beslenmek

amacıyla yetiştirildiği ancak daha sonra yük ve binek hayvanı olarak kullanıldığı düşünülmektedir (Çoban, 2017: 554,555; Lambert, 1960: 42). Diğer taraftan Orta Asya coğrafyasının hayvanı olan çift hörgüçlü devenin Yakındoğu'ya gelmesi ise tam anlamıyla M.Ö. I. bin yılın başlarında gerçekleşmiştir. Öyle ki, Yakındoğu'da Asya devesine ait en eski betimleme Asur kralı III. Salmanassar Dönemine (M.Ö. 859-824) aittir (Sever, 1987, 426) (Bakınız: Şekil 2). Bununla birlikte bu deve türünün çok daha önce Sumerliler ve Mısırlılar tarafından bilindiği de çivi yazılı belgeler ve çeşitli betimlemelerden anlaşılmaktadır. Ancak Yakındoğu'da ve özellikle de Mezopotamya'da devenin yaygın bir şekilde tanınmasını sağlayan Asurlular olmuştur (Baskıcı, 1998: 86-88).

Orta Asya'da devenin evcilleştirilmesi uzun mesafeli bir ticaretin başlamasını kolaylaştırmıştır. Zira deve, hörgücünde bulunan yağın yakılması ile oluşan enerji ve su sayesinde uzun süre açlığa susuzluğa dayanabildiği için zor coğrafi şartlarda daha rahat yolculuk yapma imkânı sağlamıştır. Bu olumlu gelişmeler Orta Asya ile Yakındoğu arasındaki ticareti canlandırmıştır (Wilson ve Reeder, 2005: 67).

Tarihi kaynaklar devenin ilk defa Sumer çivi yazılı metinlerinde kaydedildiğini göstermektedir. Nitekim Sumerlilerin Erken Hanedanlar Devri'ne ait olup yaklaşık M.Ö. III. bin yıla tarihlenen bir tablette, Şuruppak'ta bulunan hayvanlar listelenmiştir. Listede geçen “*am.si.harra*” kelimesi tek hörgüçlü deve anlamına gelmektedir. Bu sözcük M.Ö. 18-17. yüzyıla tarihli Urra=hubullu sözlük serisinde “*am.si.har.ra.an*” şeklinde doğrulanmaktadır (Horowitz, 2014: 2,3). Ugarit (Suriye)'te bulunan Sumerce sözlük metinleri de tek hörgüçlü deve hakkında fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Harra-hubullu serisinin 13. tabletinde anše.a.ab.ba=i-bi-lu (Denizin eşiği= Tek Hörgüçlü deve)¹ ifadesi geçmektedir. Suriye'deki kâtiplerin Sumerce kelimeleri yazma konusunda yetersiz oldukları düşünüldüğünde, bu listeler Mezopotamya'da Eski Babil Devleti Dönemi'nde de tek hörgüçlü devenin varlığını devam ettirdiğini kanıtlamaktadır. Bu metinler iki dilli Geç Sumer- Babil listelerinin de öncüsüdür (Lambert, 1960: 160). Yeni Asur Dönemi vesikalarında ise deve Akatça “*gammalu*” olarak geçmektedir (AHw: 157a; CAD G: 35b-36a; Lambert, 1960: 160).

¹ Lambert, metinlerde geçen denizin eşiği ifadesinin bir coğrafi terim olduğunu ve deniz ifadesi ile Pers Körfezinin kastedildiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla Körfeze yakın alanlarda kullanılan develer için bu tabir kullanılmıştır diyen Lambert, devenin belki de Doğu Arabistan'da evcilleştirilmiş olabileceğini ifade etmiştir (Lambert, 1960: 160).

2. DEVENİN SİYASİ VE EKONOMİK AÇIDAN ÖNEMİ

Devenin çölleri kolaylıkla aşması yolların kısılmasına ve daha uzak bölgelerle ticaret yapılmasına olanak sağlamıştır. Ayrıca devenin tarım alanlarının sürülmesinde ve göçebelerin eşyalarının taşınmasında kullanılması, et ve sütünden faydalanılması ekonomik açıdan değerini artırmıştır. Bununla birlikte devenin eskiçağ toplumlarının ordularında kullanılmaya başlaması siyasi açıdan da önemli olmasını sağlamıştır (Bulliet, 1990: 227,238). Nitekim M.Ö. 853 yılında Asur kralı III. Salmanassar'a karşı savaşan Arabistanlı Gindibu isimli bir kralın ordusunda 10.000 deve bulunması savaşta üstünlüğü elde etmek için önemli bir adım olmuştur. Diğer taraftan Asur Devleti orduda deveyi kullanılmasından sonra yenilgiye uğrattığı devletlerden deve üzerinden haraç ve vergi almaya başlamıştır (Mierop, 2006: 264-270). Asur kralı III. Salmanassar'ın Urartu memleketi üzerine yaptığı ilk seferi sonucunda deve üzerinden vergi alması bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Öyle ki, kral III. Salmanassar "*Kurkh Monoliti*"² adı verilen yazıtta bu durumu şöyle özetlemektedir:

"...Krallığımın başlangıcında saltanatımın birinci yılında tahta oturduğum zaman savaş arabalarımı ve ordumu topladım... Nairi Ülkesi Denizi'nden aşağı indim. Silahlarımı o denizde yıkadım. Tanrılarımın kurbanlar sundum. O zaman kudretim büyükliğini ve tanrım Assur'un ihtişamını yaptırduğum taşın üzerine yazdım. Üzerine oturdum. Denizden döndüğümde Asua, Guzanite'nin takdiri olarak iki deve, at, sığır, koyun, şarap aldım ve Asur şehrine taşıdım..." (Luckinbell, ARAB I, 594; Frankel, 1979:7; Grayson, 1996: 15).

Yine III. Salmanassar Gilzānu'nun kralı Asāu'dan öküz, koyun, şarap, sayısız atlar ve iki hörgüçlü deveden yedi tane aldığından bahsetmektedir (Grayson,1996: 21).

Asur kralı V. Şamşi-Adad da yazılı metninde üçüncü Nairi seferinin sonucunda hem Nairi'den hem İran'dan pek çok at, öküz, eşek, koyun ve deve ele geçirdiğini anlatmaktadır (Grayson, 1996: 184; Luckenbill, ARAB I. no. 718).

Asur kralı V. Şamsi-Adad (M.Ö. 823-811) söz konusu seferini şöyle anlatmaktadır:

² Asur kralı III. Salmanassar'a ait olup, Diyarbakır ilimizin 20 km. güneyinde aynı adı taşıyan yerde "*Kurkh Monoliti*" yazıtı bulunmaktadır.

"Üçüncü seferimde Zaban nehrini geçtim, Kullar dağına aştım ve Nairi'ye çıktım. Hubuskia'lı Dadi'den, Mekdiara'nın oğlu Sarsina'dan, Sunbai, Manna, Parsuai, Taurlai ülkelerinden eyere alıştırılmış atlardan oluşan vergi aldım. Efendim Asur'un müthiş ihtişamı onları yendi. Benim güçlü silahlarım karşısında korktular ve şehirlerini terk ettiler. Yalçın dağlara çıktılar. Gökyüzünde bulut gibi sallanan hiçbir kuşun uğramadığı üç zirveyi kale olarak kullandılar. Onları takip ettim, o dağ zirvelerini kuşattım. Bir gün içinde bir kartal gibi onların üzerine saldırdım onların büyük bir bölümünü öldürdüm, onların mallarını-eşyalarını, hayvanlarını, eşeklerini, eyere alıştırılmış atlarını, çok sayıda iki hörgüçlü develerini dağlardan indirdim. Civarındaki 500 şehri tahrip ettim, yıktım, yaktım" (Luckenbill, 1926: 718; Grayson, 1996: 184).

Asur kralı III. Tiglat-pileser döneminde de Asur Devleti haraç ve ganimet olarak deve almaya devam etmiştir. Örneğin III. Tiglat-pileser M.Ö. 733 yılında Arap kraliçesi Samsi üzerine yaptığı sefer sonunda ticaret yollarını ele geçirmiş ve 30.000 deveyi ganimet olarak almıştır (Körpe, 2016: 52). MÖ. 671'de Asur kralı Asur-Haddan Mısır seferi sırasında ordunun ihtiyacı olan suyun bulunduğu derileri taşımak için Araplardan el koydukları develeri, Sina Çölü'nde ilerleyebilmek için kullanmıştır (CAH III, 124). Asur kralı ayrıca bu sefer sırasında çölde rehberlik etmesi için develeri kullanan Araplardan oluşan bir heyet görevlendirmiştir (Byrne, 2003: 11,12).

Çivi yazılı belgelerden Asur Devleti gibi ezeli düşmanları olan Urartuların da yaptıkları seferler sonucunda ganimet olarak deve aldıkları anlaşılmaktadır. Örneğin; Urartu kralı İşpuini'nin Van'ın doğusundaki Erçek Gölü kenarında yer alan Karagündüz Köyü'nde bulunan yazıtından³, Van Gölü ile Urmiye Gölü arasında kalan bölgeyi tekrar ele geçirdiğini ve bu

³ Karagündüz Yazıtı: "1- İşpuini ve Menua bu steli Tanrı Haldi"ye diktiler.

2- Haldi arabasıyla gitti Mesta şehrini yakıp yıktı. Barsua Ülkesini yerle bir etti.

3- Haldi'nin heybeti, arabasının heybeti ve Haldi'nin gücü sayesinde İşpuini ve Menua, Mesta Şehri"ne karşı yola çıktılar. Beraberlerinde 106 araba, 9374 süvari, (2) 2704 piyade (yaya) vardı.

4-Tanrı Haldi İşpuini ve Menua'dan önce gitti. Mesta, Gua, Saritu, Nigibi şehirleriyle Barsua Ülkesini aldılar.

5- Oralardan elde edilenler (ganimetler) :120 at, 2000 sığır, 165 deve, 5000 koyun

6- İşpuini ve Menua Tanrı Haldi"nin kudreti ile daha ileri gittiler."

seferden 165 deveyi ganimet olarak aldığını öğrenmekteyiz (Çilingiroğlu, 1997: 30).

Bir başka Urartu Kralı Menua da yazılı metninde tahta çıktıktan sonra Manna ülkesine yaptığı sefer sonucunda 184 deveyi ganimet olarak aldığını belirtmektedir. Devenin uzun mesafelerde oldukça iyi bir ulaşım ve yük taşıma aracı olmasından dolayı Asur ve Urartu krallarının bölgeden deve almaları büyük bir önem taşımaktadır (Salvini, 2006: 70,71; Melikishvili, 1960: 29; Pehlivan, 2013: 201,202). Kral Argiști'nin beşinci saltanat yılından itibaren savaş alanlarını güneydoğuya kaydıran Urartuların da özellikle Manna ülkesine akınlar düzenleyerek ganimet olarak deve almaları oldukça dikkat çekicidir (Bakınız: Akkuş Mutlu, 2017).

Menua'dan sonra başa geçen oğlu I. Argiști (MÖ. 790-765). Van'da bulunan yazıtında şöyle söylemektedir:

“Minni ülkesi ve Etius ülkesini bana bağıslayan kudretli güçlere dua ettim. Minni ülkesine gelince nüfusunu alıp götürdüm. Şehirlerini yaktım. Mallarını yağmaladım. Erkek ve kadınlarını ele geçirdim. Erkek ve kız çocuklarını alıp götürdüm. Koyunlarını, öküzlerini, develerini ve atlarını alıp götürdüm... (Chain, 1987: 72).

Eskiçağ toplumları arasında ganimet olarak el değiştiren deve zamanla ticaretin ve dolayısıyla ekonominin de önemli bir parçası olmuştur. Örneğin Asur Devleti doğal kaynaklarının eksikliğinden dolayı çeşitli metaller ve değerli taşların yanı sıra kereste, at ve deve ithal etmiştir (CAH III, 214). Asur Devleti, özellikle M.Ö. 745 yılından itibaren Babil Ülkesinden yaklaşık atmış yıl boyunca insan, taşıma ve çekiş hayvanları olan öküz, eşek, katır, at ve deve satın almıştır (CAH III, 21). Devenin eti, sütü, tüyü, derisi ve kemikleri birçok amaçlı kullanıldığından pazarların aranan ticari emtiası durumuna gelmiştir (Rosen ve Saidel, 2010: 73).

3. DEVENİN ULAŞIM ARACI OLARAK KULLANILMASI

Genel görüş, hayvanlardan köpeğin evcilleşmesinden sonra, keçi ve koyunun yerleşik hayata geçilmesiyle birlikte ise sığırın, son olarak da ulaşım aracı olarak kullanılan eşek, at ve devenin evcilleştirildiği yönündedir. Deveyi ilk olarak Güney Arabistan ve Afrikalı toplumlar gücünden, etinden ve sütünden faydalanmak için kullanmışlardır (Çoban, 2017: 554,555). Kuzey Afrika'da daha ziyade arabaları çekmek için kullanılan devenin aynı zamanda ekonomik bir değeri vardır. Ancak M.Ö. II. bin yılın sonlarına kadar Yakındoğu toplumlarının ekonomisine devenin katkı sağladığına dair çok az kanıt bulunmaktadır (Rosen ve Saidel, 2010:

76; Zeder, 2012: 177). Daha sonraki dönemde deve Arabistan'da baharat ve diğer ticari ürünlerin taşınması için kullanılmıştır. M.Ö. 1000 yılından itibaren de tek hörgüçlü deve savaş aracı olarak ordularda hizmet etmeye başlamıştır (Irwin, 2010: 142). Diğer taraftan deve M.Ö. III. bin yıldan itibaren sıcak ve kurak iklim şartlarına sahip coğrafyalarda yapılacak yolculuklar için tercih nedeni olmuş, genellikle haberleşme ve kara yolu ticaretinde kullanılmıştır. Böylece uzak mesafeler ve çöl yolculuklarında eşeklerin yerini almıştır (Searight, 2013: 404, Crawford, 1973: 237). Çünkü ulaşımın gerçekleştirilebilmesi açısından zor iklim şartlarına uyum sağlayabilecek bir hayvanın tercih edilmesi tamamen zorunlu hale gelmiştir (Ouajd ve Kamel, 2009: 19-29). Bununla birlikte ilk olarak Orta Asya göçebelerinin taşımacılıkta kullandıkları çift hörgüçlü deve M.Ö. II. bin yılın sonlarında batıya doğru yayılmıştır.

Devenin Yakındoğu'da yük ve binek hayvanı olarak kullanılması ise M.Ö. 12- 9. yüzyıllar arasında Asurlular tarafından gerçekleştirilmiştir. Asurlular İran ile yaptıkları ticaret sırasında deveyi tanıyıp, kervanlarına katmışlardır. Yani daha önce eşeklerle yapılan ticaret artık deve ile yapılmaya başlamıştır (Körpe, 2016: 49, 50). Kervan ticaretinde devenin kullanımı eşek kervanları üzerinde ekstra bir avantaj sağlamıştır. Zira devenin çöl iklimine ve susuzluğa dayanıklı olması, onu yapılacak uzun yolculuklar için cazip hale getirmiştir. Ayrıca tuzlu bataklık alanlarda yetişen dikenler devenin en önemli yem kaynağı olmuş ve belli ağırlıktaki ürünü eşek ya da ata oranla daha az sayıda deve ile sevk etme olanağı doğmuştur (Potts, 1984: 250,266).

Erkek tek hörgüçlü deve kısa mesafelerde 500 kilo uzun mesafeli yollarda ise 150-225 kilo yük taşıyabilmektedir. Bu noktada eşek veya katır ile karşılaştırıldığında aradaki farkı daha iyi anlaşılmaktadır. Ayrıca tek hörgüçlü deve ile çift hörgüçlü deveden olma melez bir deve safkan devenin taşıdığı yükün yaklaşık iki katını taşıyabilmektedir (Rosen ve Saidel, 2010: 73). Bununla birlikte taşımacılıkta devenin kullanılmasının çok büyük avantajları olduğu gibi, her gün yükünün boşaltılmak zorunda olması en büyük dezavantajdır ((Rosen ve Saidel, 2010: 73). Ayrıca devenin hızlı manevra yeteneğinin olması orduda kullanılmasını sağlamıştır. Bulliet, devenin askeri amaçlı kullanılmasını kısmen de olsa Kuzey Arabistan eyerinin ortaya çıkmasına dayandırmaktadır (Rosen ve Saidel, 2010: 72).

Öte yandan Bereketli Hilal ile Güney Arabistan arasındaki uzun mesafeli ticaretin başlangıcı tek hörgüçlü devenin evcilleştirilmesiyle doğrudan bağlantılıdır. Devenin kullanımı hem uzun çöl yollarında su kaynaklarına kervanların bağlılığını sona erdirmiş, hem de büyük miktarda

ürünleri taşımak için olanak sağlamıştır (Katz, 2008: 136; Zeder, 2006: 142,143). Ancak kış ve ilkbahar aylarında nehir vadilerinde deve ile yolculuk yapmak pek mümkün değildir. Zira kış yağmurları ve ilkbaharda nehir taşkınları nedeniyle nehre yakın alanlar genelde çamur olduğundan yolculuk zorlaşmıştır (Seland, 2011: 403,406).

Mezopotamya’da kervan yolculukları develerin yemi olduğu sürece muhtemelen kış ve bahar mevsimlerinde nehirlerden daha uzak mesafelerde yapılmıştır. Kervanların yolculuğu sıcak yaz ayları boyunca ise nehirler vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Deve aynı zamanda aşılması zor olan yolların kullanılmasını da sağlamıştır. Örneğin M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren uzun yol ticaretinde deve kullanmaya başlayan Aramiler, Suriye’nin içlerinden Mezopotamya’ya uzanan ticari yolları yeniden işler hale getirmişlerdi (Starr, 2000: 12).

4. SONUÇ

İnsanoğlunun yerleşik hayata geçmesiyle birlikte bazı hayvanların evcilleştirilmesi de zorunlu hale gelmiştir. Evcilleştirilen hayvanlardan devenin Arabistan bölgesine ait tek hörgüçlü ile Orta Asya’ya ait çift hörgüçlü olmak üzere iki türü bulunmaktadır. Devenin tam olarak hangi tarihte evcilleştirildiği bilim dünyasında tartışma konusu olmuştur. İlk zamanlar süt ve derisi için beslenen deve daha sonra yük hayvanı olarak kullanılmıştır. Taşımacılık, çekiş gücü, hammadde ve zenginlik (statü) gibi birçok kategoride önemli olan deve askeri amaçlı olarak ise en fazla M.Ö. II. bin yılda Asurlular tarafından kullanılmıştır.

Eskiçağ toplumları deveden önce eşek ve atı evcilleştirerek uzun mesafeli ticaret yapmışlardır. Ancak bu hayvanlar uzun çöl yollarına dayanıklı değildir. Devenin evcilleştirilmesi bu yönden büyük avantaj sağlamıştır. Deve diğer hayvanlara göre çöl iklimine daha dayanıklı olmakla birlikte, fazla suya ihtiyaç duymaması, ayrıca çölde yetişen dikenli bitkileri yem olarak kullanılabilmesi yolculuğun kolaylaşmasını sağlamıştır. Ayrıca kervanların develerle daha fazla ürün taşıyabilmeleri de devenin uzun yol ticaret ağında tercih edilmesinin bir başka nedenini oluşturmuştur.

Devenin ulaşım, taşımacılık, ordu ve ekonomideki öneminin kavranması ile birlikte onun eskiçağ toplumlarının krallarının propaganda amaçlı yazdırdıkları kitabelerinde de yer bulmasını sağlamıştır. Nitekim Asur ve Urartu kralları siyasi başarılarını anlattıkları kitabelerinde düşman memleketlerinden ganimet olarak kaç tane deve getirdikleriyle övünmüşlerdir.

5. KAYNAKLAR

- Akkuş Mutlu, S. (2017). Asur ve Urartu Devleti'nin Manna ülkesi üzerindeki hâkimiyet politikası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt 4, Sayı 11, s.225 – 239.
- Baskıcı, M. (1998). Evcilleştirme tarihine kısa bir bakış. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 53, S. 1, s. 73-94.
- Bulliet, R. W. (1990) *The camel and wheel*. Colombia University Press, New York.
- Byrne, R. (2003). Early Assyrian contacts with Arabs and the impact on Levantine vassal tribute. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 331, s.11-25
- CAD: The Assyrian Dictionary of the University of Chicago.
- Chain, M. (1987). *The kingdom of Armenia*. Dorset, New York.
- Crawford, H. E. W. (1973). Mesopotamia's invisible exports in the third millennium B.C.. *World Archaeology*, Vol. 5, No. 2, s. 232-241.
- Çilingiroğlu, A. (1997). *Urartu krallığı tarihi ve sanatı*. Yaşar Eğitim ve Kültür Fakfı, İzmir.
- Çoban, H. (2017). Eski çağda ilk evcil hayvanlar ve deve. *Journal Of Social and Humanities Sciences Research*, Vol. 4, s. 554-560.
- Doğan, İ. B. (2008). *Tarih öncesinde ticaret ve değiş tokuş*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Frankel, D. (1979). *The ancient kingdom of Urartu*. British Museum Publications, London.
- Grayson, A. K. (1996). *Assyrian rulers of the early first millennium BC II (858-745 B.C.)*, Vol.3 (*The royal inscriptions of Mesopotamia. Assyrian periods*, Vol. 3=RIMA 3). University of Toronto Press, Canada.
- Horowitz, W. (2014). Sweeter than camel's milk, the camel in Sumerian, the bactrian camel in Genesis?. *Bible Lands e- Review*, S.3, s. 1-9.
- Irwin, R. (2010), *Camel*. Reaktion Books, London.
- Katz, H. (2008). The ship from Uluburun and the ship from Tyre: An international trade network in the ancient Near East. *Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins* (1953-), Bd. 124, H. 2, s. 128-142.
- Kılıç, Y. (2011). Eskiçağda Kapadokya'da at yetiştiriciliği. *1. Uluslararası Nevşehir Tarih ve Kültür Sempozyumu*, C. 8, Nevşehir Ü. Yayınları, s. 189-199.
- Körpe, R. (2016). Develerin Batı Anadolu'ya ilk gelişleri ve antik çağ ordularında deve kullanımı. *1. Uluslararası Selçuk-Efes Devecilik Kültürü ve Deve Güreşleri Sempozyumu Bildiriler*, C. 1, s. 3-29.
- Lambert, W. G. (1960). The domesticated camel in the second millennium—evidence from Alalakh and Ugarit. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 160, s. 42-43.
- Luckenbill, D. D. (1926). *Ancient records of Assyria and Babylonia, VOL. I (ARAB I)*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Melikishvili, G. A. (1960). Urartskie klinoobraznye nadpisi. (UKN), Moskova.
- Mierop, M. V. D. (2006). *Antik yakandoğu'nun tarihi İÖ. 3000-323*. Çev. Sinem

- Gül, Dost Kitabevi, Ankara.
- Ouajd, S. & Kamel, B. (2009). Physiological particularities of dromedary (*Camelus dromedarius*) and experimental implications. *Scandinavian Journal of Laboratory Animal Science*, 36, No: 1, Denmark, s. 19-29.
- Pehlivan, S. (2013). Urartu krallığı ve dış politikası: I. Sarduri (M.Ö. 844-828), İşpuini (M.Ö. 828-810) ve Menua (M.Ö. 810-785) dönemi. *History Studies*, Vol. 5, S. 5.
- Potts, D. (1984). On salt and salt gathering in ancient Mesopotamia. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 27, No. 3, s. 225-271.
- Rosen, S. A. & Saidel, B. A. (2010). The camel and the tent: An exploration of technological change among early pastoralists. *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 69, No. 1, s. 63-77.
- Salvini, M. (2006). *Urartu tarihi ve kültürü*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Searight, S. (2013). The Pursuit Of A Celestial Stone. *Asian Affairs*, 44:3, s. 401-417.
- Seland, E. H. (2011). The Persian gulf or the Red sea? Two axes in ancient Indian Ocean trade, where to go and why. *World Archaeology*, 43:3, s.398-409.
- Sever, H. (1987). Asur tarihinin ana devreleri. *A.Ü. DTCF Dergisi, (Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Armağanı)*, s.421-428.
- Starr, C. G. (2000). *Antik çağda deniz gücü*. Çev: Gürkan Ergin, Homer Kitabevi, İstanbul.
- The Cambridge ancient history (CAH)*, Vol. I, Part 2. (2008). Cambridge University Press.
- The Cambridge ancient history (CAH)*, Vol. II, Part 2. (2008). Cambridge University Press.
- The Cambridge ancient history (CAH)*, Vol. III, Part 2. (2008). Cambridge University Press.
- Uerpmann, M. (2001). Remarks on the animal economy of Tell Abraç (Emirates of Sharjah and Umm al-Qaywayn,UAE). *Proceedings of the Seminar for Arabian Studies*, Vol. 31, Papers from the thirty-fourth meeting of the Seminar for Arabian Studies held in London, 20-22 July 2000, s. 227-233.
- Wilson Don, E & Reeder Dee, A. M. (2005). *Mammal species of the World: A taxonomic and geographic reference*. Johns Hopkins University Press, USA.
- Zeder, M. A. (2006). Archaeozoology in Southwest Asia: A status report based on the eighth meeting of the archaeozoology of Southwest Asia and Adjacent Areas working group 2006. *Paléorient*, Vol. 32, No. 1, s. 137-147.
- Zeder, M. A. (2012). The domestication of animals. *Journal of Anthropological Research*, Vol. 68, No. 2, s. 161-190.

EKLER

Ek.1

Şekil 1: M.Ö. 850 Yılına Ait Bir Asur Taş Kabartması. Kabartmada Bir Kadına Eşlik Eden Develer Bulunmaktadır (Irwin, 2010: 141).

Ek.2

Şekil 2: Asur kralı III. Salmanassar'a ait siyah obelisk üzerindeki develer (British Museum).